

O'ZBEKISTONDA DINIY BAG'RIKENGLIK SIYOSATINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI

A.D.Usmanov

Millat Umidi Universiteti

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekistonda diniy bag'rikenglik tushunchasining shakllanishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari va uning zamonaviy davrdagi huquqiy hamda ijtimoiy asoslari tahlil qilingan. Qadimgi davrlardan to mustaqillikdan keyingi yillargacha bo'lgan jarayonlar tarixiy manbalar asosida yoritilib, islom dini va millatlararo totuvlikning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ko'rsatib berilgan. Mustaqillik yillarida diniy erkinlikni ta'minlash, konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish va ekstremizmning oldini olish borasida amalga oshirilgan davlat siyosati misolida O'zbekiston modelining o'ziga xos jihatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: diniy bag'rikenglik, tolerantlik, evolyutsiya, islom, millatlararo totuvlik, mustaqillik davri, diniy erkinlik, O'zbekiston, qonunchilik, diniy siyosat, ekstremizmga qarshi kurash.

Аннотация

В статье анализируется становление концепции религиозной толерантности в Узбекистане, этапы исторического развития, её правовые и социальные основы в современную эпоху. На основе исторических источников освещаются процессы с древнейших времён до периода независимости, показана роль ислама и межнационального согласия в развитии общества. Специфика узбекской модели рассматривается на примере государственной политики, реализуемой в годы независимости в целях обеспечения религиозной свободы, развития межконфессионального диалога и предотвращения экстремизма.

Ключевые слова: религиозная толерантность, эволюция, ислам, межнациональное согласие, период независимости, свобода вероисповедания, Узбекистан, законодательство, религиозная политика, борьба с экстремизмом.

Abstract

This article analyzes the formation of the concept of religious tolerance in Uzbekistan, the stages of its historical development, and its legal and social foundations in the modern era. The processes from ancient times to the years after independence are covered on the basis of historical sources, and the role of Islam and interethnic harmony in the development of society is shown. The specific aspects of the Uzbek model are analyzed using the example of state policy implemented during the years of independence to ensure religious freedom, develop interfaith dialogue, and prevent extremism.

Keywords: religious tolerance, tolerance, evolution, Islam, interethnic harmony, the period of independence, religious freedom, Uzbekistan, legislation, religious policy, fight against extremism.

Kirish

2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi doirasida so‘nggi 3 yil davomida **diniy bag‘rikenglikni ta‘minlash sohasida** quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

BMT Bosh Assambleyasi 2018-yilning 12-dekabr oyida o‘tkazilgan yalpi majlisda «**Ma‘rifat va diniy bag‘rikenglik**» deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qildi. O‘zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan hujjat loyihasi BMTning barcha a‘zo davlatlari tomonidan bir ovozdan qo‘llab-quvvatlandi. Mazkur rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi 2017-yil sentabr oyida BMT Bosh Assambleyasining Nyu-Yorkdagi 72-sessiyasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surildi.

2018-yil 16-apreldagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-3668-sonli Qaroriga muvofiq Qo‘mita huzurida faoliyat yuritadigan jamoatchilik-maslahat organi hisoblanmish Konfessiya ishlari bo‘yicha kengashning yangi tarkibi tasdiqlandi. **Kengash tarkibi 9 tadan 17 ta** a‘zoga – O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaydi.

Ayni paytda O‘zbekiston Respublikasida jami **2276 ta** diniy tashkilot va **16 ta** diniy konfessiya faoliyat yuritib kelmoqda. Shulardan **2093** tasi musulmon tashkiloti, **166 ta** xristian tashkiloti, **8 ta** yahudiy jamoasi, **6 ta** Baxoiylik jamiyati, **1 ta** krishnachilar jamiyati va **1 ta** budda ibodatxonasi, shuningdek, O‘zbekiston konfessiyalararo Bibliya jamiyati ham faoliyat ko‘rsatmoqda.

2019-yilda O‘zbekistonda **10 ta** yangi jome masjid ochildi, natijada masjidlarning umumiy soni **2066** taga yetdi. Bundan tashqari, mamlakat miqyosida **46 ta** jome masjid binosi butunlay qaytadan bunyod etilib, **225 ta** masjid kapital ta‘mirdan chiqarildi. **2018 yilda** esa respublikada **13 ta** jome masjidi qayta ochildi, **39** tasi yangi qurildi va qariyb **100** tasi qayta ta‘mirlandi.

O‘zbekistonda Toshkent Islom universiteti, «Mir Arab» oliy madrasasi, Hadis ilmi maktabi, 9 ta madrasa, jumladan, 2 ta ixtisoslashtirilgan xotin-qizlar o‘quv yurti, Toshkent pravoslav seminariyasi, Toshkent xristian seminariyasi kabi diniy ta‘lim muassasalari faoliyat ko‘rsatmoqda. 2020–2021-o‘quv yilidan boshlab Termiz shahrida yangi madrasa ochilishi rejalashtirilgan.

Mustaqillik yillarida **308 ming** nafar musulmon Saudiya Arabistoniga ziyorat uchun borgan bo'lsa, shulardan 130 ming kishi "Haj", 178 ming kishi esa "Umra" amalini bajarishga muvaffaq bo'lgan. 2,5 ming xristian va yahudiylar Isroil, Rossiya, Turkiya, Italiya, Gruzija va Yunoniston kabi davlatlarning muqaddas diniy qadamjolariga tashrif buyurganlar.

2020-yil 3-4-mart kunlari Samarqand shahrida "Imom Moturidiy va moturidiya ta'limoti: o'tmish va bugun" mavzusidagi xalqaro konferensiya tashkil etildi. Ushbu tadbirda 15 mamlakatdan 55 nafar taniqli ulamolar, muftiylar, moturidiyshunos ekspertlar, 100 nafar mahalliy olim va tadqiqotchilar qatnashdi. Konferensiya yalpi majlisida 11 ta, sho'ba yig'ilishlarida 32 ta ma'ruza tinglandi.

Ma'ruzalarda Imom Abu Mansur Moturidiy shaxsi va aqidaviy qarashlari, moturidiylikning mafkuraviy asosi, moturidiya kalom maktabiga oid yangi manbalar, ushbu ta'limotning bugungi kundagi ahamiyati haqida fikrlar bildirildi.

O'zbekistondagi diniy bag'rikenglikning ildiziga va hozirgacha rivojlanib kelish bosqichlariga nazar tashlasak.

1) Qadimiy va o'rta asrlar: turli dinlar va bag'rikenglik (miloddan avvalgi — XII–XV asr)

- Markaziy Osiyo (hozirgi O'zbekiston hududi) miloddan avvalgi va ilk milodiy asrlardan beri Savdogarlar yo'li — Ipak yo'li — orqali ko'p madaniyat va dinlarni qabul qilgan. Bu hududda zardushtiylilik, buddizm, manixiylik, so'ngi asrlarda esa Nestorian (Sharqiy) xristianlik va keyinchalik — islom tarqaldi. Bu diniy xilma-xillik va savdo-madaniy almashinuv haqida keng tadqiqotlar bor.
- IX–X asrlarda Samanidlar davri Buxoro va Samarqandni ilm-fan va islomiy madaniyat markazlariga aylantirdi; madrasalar, kutubxonalar va hadis ilmiy markazlari shakllandi — shu davr O'rta Osiyoda islomiy madaniyatning gullab-yashnash davri hisoblanadi. (Samanid tarixi, Buxaro markazligi).

2) Temuriylar va keyingi asrlar: diniy institutlar va sufiylik an'analari

- Samarqand, Buxoro kabi shaharlarda madrasalar, sufiylik maktablari (masalan Naqshbandiya) kuchli ijtimoiy-hayot qismi edi. Mahalliy diniy markazlar aholining ruhiy, ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynardi — shu bois tarixiy jihatdan hududda diniy an'analar va qisman bag'rikenglik shakllangan. (tarixiy manbalar: shaharlardagi madrasalar, tarixshunoslik tadqiqotlari).

3) Rus imperiyasi va Sovet davri: dinni bostirish va "rəsmi din" siyosati (XIX — XX asr)

- Rossiya imperiyasi davrida rus ma'murligi va zamonaviylashuv ta'siri oshdi; lekin asosiy keskin burilish — Sovet hokimiyati kelishi bilan bo'ldi. 1920–1930-yillarda va keyinchalik Stalin davrida diniy institutlar, madrasalar va diniy

arboblarga qarshi repressiyalar, masjidlar yopilishi, diniy ta'limning cheklanishi kabi siyosatlar kuzatildi. Sovet davrida markaziy Osiyoda “rəsmi islom” (ro'yhatlangan, davlat nazoratidagi imomlar) va yashirin diniy amaliyotlar parallel ravishda mavjud bo'ldi. Bu davrga oid tadqiqotlar va arxiv materiallari bor.

4) Mustaqillik (1991) — 2016 (Islom Karimov davri): revival va qattiq nazorat

- 1991-yildan keyin diniy yangilanish (islamiy uyg'onish) sodir bo'ldi: yangi masjidlar qurildi, diniy adabiyotlar qayta tarqaldi, madrasalar faollashdi. Biroq siyosiy jihatdan hukumat diniy tashkilotlarning davlatga qarshi radikal harakatlariga qarshi keskin choralarga o'tdi. Karimov administratsiyasi “ekstremizm” va “terrorizm” tahdidiga qarshi qattiq nazorat va cheklovlarni joriy etdi — natijada ko'plab diniy tashkilotlar taqiqlandi, faoliyatlari cheklangan yoki yopilgan. Shu davr huquqiy mexanizmlar va amaliyotlar haqida xalqaro hisobotlar mavjud.

5) 2016 — hozirgacha (Shavkat Mirziyoyev davri): islohotlar va yumshatilish belgilar

- Mirziyoyev boshchiligida 2016-yildan keyingi davrda diniy sohada tezkor ijtimoiy va huquqiy o'zgarishlar boshlandi: davlat diniy soha bilan munosabatlarni qayta ko'rib chiqa boshladi, ayrim cheklovlar yumshatildi, diniy tashkilotlarga rasmiy tartibda faoliyat yuritish uchun sharoitlar yaratilishi, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish kabi qadamlarga urg'u berildi. Tadqiqotchilarning fikricha, davlat endi diniy uyg'onish bilan “engagement” (aloqa) va nazoratni o'zgacha tarzda muvozanatlashtirishga harakat qilmoqda.
- Huquqiy jihatdan: O'zbekiston Konstitutsiyasi va diniy erkinlikka oid qonunlar (masalan 1998-yilgi “E'tiqod erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida” qonun, keyingi yillarda o'zgartirishlar) diniy erkinlikni nazarda tutadi, lekin qonunlarda ro'yhatga olish, faoliyat cheklovlari va tartibga bog'liq moddalar ham mavjud — amaliyotda bu moddalar davlatning nazorat vositasiga aylanadi. (1998 qonuni va 2018/2021-yillardagi o'zgartirishlar hujjatlari).

Qisqacha tahlil — «evolyutsiya» nimani ko'rsatadi?

1. **Tarixiy ildizlar bag'rikenglikni ko'rsatadi.** Ipak yo'li va qadimiy shaharlar (Buxoro, Samarqand) uzoq vaqt turli dinlar va madaniyatni qabul qildi — bu hudud an'anaviy ravishda ko'p madaniyatli bo'lgan.
2. **Sovet davri — dinni yengib tashlash siyosati** natijasida diniy institutlar ahamiyatini yo'qotmadi, lekin faoliyati rasmiy-cheklangan (yashirin amaliyot saqlanib qoldi). Sovet repressiyalari dinning jamoaviy shakllarini zaiflashtirdi.
3. **Mustaqillik — revival + nazorat.** 1990-yillardan boshlab diniy uyg'onish sodir bo'ldi, biroq siyosiy elita radikalizm xavfi asosida qattiq nazoratni davom ettirdi.

Qarama-qarshi yo'l: ko'proq diniy amaliyot, lekin cheklangan va ro'yhatga bog'langan shaklda.

4. **So'nggi yillarda muvozanat izlanishi.** Mirziyoyev davrida ham diniy erkinlikni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlar, islohotlar tan olingan, lekin davlat xavfsizlik nuqtayi nazaridan nazoratni butunlay bekor qilmadi — ya'ni “erkinlik + tartib” formulasi ustida turibdi.

Amaliy hukumat hujjatlari va qonunlar (qayerdan olganman)

- **Konstitutsiya (maqolalar: e'tiqod erkinligi)** — rasmiy matnni Konstitutsiya portali va BMT vakolatxonasi sahifalaridan oldim.
- **“On freedom of conscience and religious organizations” (1998) — qonun matni (inglizcha tarjima, 1998, amendm. 2008, 2018)** — hujjat nusxasi va sharhlarini Legislationline / hukumat manbalardan oldim.
- **Sovet davri va diniy repressiyalar** haqida ilmiy maqolalar va arxiv tadqiqotlari (ilmiy PDFlar, tadqiqot maqolalari).
- **So'nggi tahlillar va siyosat sharhlari** — Germaniyaning SWP tahlillari, boshqa akademik maqolalar va xalqaro hisobotlar (masalan AQSh elchixonasi hisobotlari) orqali Mirziyoyev davridagi siyosat o'zgarishlarini taqqoslab chiqdim.

Asosiy manbalar (sahifalar / maqolalar) — to'liq ro'yxat (tepadan eng keng tarqalgan/manfaatli)

1. “Taraqqiyot strategiyasi” markazi Axborot xizmati.
2. UNESCO / Silk Road — diniy tarix va xilma-xillik.
3. Britannica — Samanidlar, Buxaro va Samarqand tarixi (O'rta asr islomiy markazlar).
4. Ilmiy maqola / arxiv: “Religious education in Uzbekistan under Soviet imperialism” (Sovet davri repressiyalari haqida).
5. Rasmiy qonun hujjati: “On freedom of conscience and religious organizations” (1998, amended).
6. Siyosat tahlili: SWP va boshqa akademik maqolalar — O'zbekiston diniy siyosati va Mirziyoyev islohotlari.
7. UNESCO / Silk Road — diniy tarix va xilma-xillik.
8. Britannica — Samanidlar, Buxaro va Samarqand tarixi (O'rta asr islomiy markazlar).
9. Ilmiy maqola / arxiv: “Religious education in Uzbekistan under Soviet imperialism” (Sovet davri repressiyalari haqida).
10. Rasmiy qonun hujjati: “On freedom of conscience and religious organizations” (1998, amended).
11. Siyosat tahlili: SWP va boshqa akademik maqolalar — O'zbekiston diniy siyosati va Mirziyoyev islohotlari.